

РОЗДІЛ II. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 929.6+736.3(477.41) «08/11»

*Олександр Гончаренко
(Бровари)*

ДЖЕРЕЛА ГЕРАЛЬДИКИ ТА СФРАГІСТИКИ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ

У статті зроблено короткий огляд основних категорій геральдичних та сфрагістичних джерел давньоруського часу, виявлених на Переяславщині, чи таких, що мають до неї пряме відношення. Літописи Київської Русі містять згадки про геральдичний символ Переяславщини – зображення Архістратиґа Михаїла на прапорі переяславського полку. Це була духовна емблема і фактично герб Переяславської землі. Значна кількість княжих знаків – «двозубів» та «тризубів» – виявлена на монетах, печатках, підвісках, прикрасах, металевих замках, цеглі-плінфі, глиняному посуді, різноманітних предметах побуту. Кількість таких знаків досить велика. Досить багато таких «знаків Рюриковичів» виявлено на денцях гончарних горщиків у вигляді клейм. Знайдені на території Переяславщини свинцеві печатки дають дуже цінну інформацію для дослідження багатьох аспектів політичного, економічного та духовного життя Переяславської землі.

***Ключові слова:** геральдика, сфрагістика, Переяславль Руський, літописи, герби, печатки, гончарні клейма.*

Геральдика та сфрагістика є одними з найдавніших спеціальних історичних дисциплін. Усвідомлення важливості вивчення геральдичних та сфрагістичних пам'яток як історичних джерел спонукало науковців до активного пошуку та опрацювання цих матеріалів. Метою даної статті є огляд та класифікація джерел геральдики та сфрагістики Переяславщини давньоруської доби.

Більш ніж двохсотрічний процес історико-археологічного вивчення території Переяславщини дозволив виявити та зафіксувати значну кількість історичних та археологічних джерел. Важливе місце серед них посідають сфрагістичні та геральдичні пам'ятки. Вони містять у собі інформацію, здатну розкрити різні сторони життя середньовічного суспільства.

Спробуємо розглянути основні категорії геральдичних та сфрагістичних пам'яток, які часто прямо пов'язані між собою, оскільки важливою особливістю сфрагістичних матеріалів є наявність на них геральдичних символів.

Як відомо, геральдика вивчає герби як специфічне історичне джерело. Її дані сприяють збагаченню загальноісторичних знань, оскільки дослідження гербів, зображених на матеріальних пам'ятках, допомагає у визначенні шляхів успадкування, тобто переходу тих чи інших речей, майна від одних власників до інших, а також у вивченні економічних і культурних зв'язків між різними країнами. З допомогою геральдики можна виявити приналежність документа чи речі певній особі, встановити їх автентичність [11, с. 94–99].

Сфрагістика займається вивченням форми, зображень, написів, класифікацією печаток, плombs, керамічних та гончарних клейм та інших сфрагістичних пам'яток з метою встановлення вірогідності, датування і авторства писаних джерел, дослідження окремих сторін матеріальної культури, мистецтва та історії. Саме тому сфрагістичні (як і геральдичні) пам'ятки є безцінним джерелом для вивчення історичного минулого давньоруської Переяславщини [Там же, с. 253–256].

Розпочати аналіз геральдичних джерел слід, очевидно, з давньоруського літописання. Як відзначав П.П. Толочко, «Літописи Київської Русі є одним з найпримітніших явищ середньовіччя» [12, с. 5]. Довгий час давньоруські літописи не розглядалися дослідниками як потенційні джерела для вивчення вітчизняної геральдики, усі їх дослідження зосереджувались на пізніших періодах. Однак наявність геральдичних символів давньоруської доби вимагає більш уважного ставлення до їх вивчення [3, с. 30]. Давньоруські літописи містять численні згадки про ситуації та події, які не могли обійтися без використання гербів та інших геральдичних символів. Відомі випадки посвячення боярської молоді у лицарську гідність. Наприклад, у 1150 р. Іпатіївський літопис містить згадку про факт посвячення у лицарську гідність у м. Луцьку великим князем польським Болеславом Кучерявим групи боярських синів: «А на другий день виступив Ізяслав із Володимира і звідти рушив до Луцька, а прийшовши до Луцька, він пробув тут три дні. І тут Болеслав оперезав мечем багатьох боярських синів» [9, с. 227]. Отже, у даній літописній статті йдеться про такий епізод у житті давньоруської еліти, який мусив супроводжуватися певними геральдичними символами. І якщо наявність герба для більшості представників боярської верстви досі не засвідчено, то княжі герби для багатьох давньоруських князів уже ідентифіковано. Зображення княжого знака-герба мусило знаходитись на княжому стязі – бойовому прапорі, якого возив поряд з князем спеціально призначений молодий дружинник – стяговник. На самому прапорі (стязі) могла бути зображена духовна емблема князя – його патрональний святий. Однак верхня частина древка прапора закінчувалась залізним чи бронзовим навершям, виконаним у вигляді княжого герба – як правило – «двозуба» чи «тризуба» у різних варіантах. Кілька подібних предметів виявлено під час археологічних досліджень на території Русі.

Повертаючись до давньоруських літописів, можемо констатувати наявність у них інших згадок про геральдичні символи, пов'язані з Переяславщиною. Так, під час все того ж зимового 1150 р. протистояння великого київського (раніше – переяславського) князя Ізяслава Мстиславича з Юрієм Володимировичем (Долгоруким) відбувся один цікавий епізод: за ініціативою Ізяслава Мстиславича відбулося замирення між ним і його суперником Юрієм. Після цього «уладнавшись, вони роз'їхалися. І цілували вони хреста, і коли приспіла весна, вони мир учинили і вернулися в Пересопницю.

Ізяслав же рад був хресному цілуванню. І приїхав він до стріїв у Пересопницю, і тут, будучи всі разом, вони уладилися, і на цім хреста цілували: коли після переяславської битви було щось пограбовано – чи стада, чи челядь, чи що [інше] кому-небудь, – [то], своє пізнавши, забирати те, що знайдеться.

Ізяслав тоді послав мужів своїх і тивунів своїх по своє добро і свої стада, що ото утратив був. А мужі – ті самі поїхали заради свого, а другі тивунів своїх послали.

І так, приїхавши до Юрія, стали вони розпізнавати своє. Але Юрій того всього, [що присягнув], не додержав, і мужі Ізяславові приїхали до Ізяслава, нічого не виправивши свого. Ізяслав тоді послав мужів своїх до Вячеслава і до Юрія з жалобою, кажучи так: «Осе, брате, ми на тім хреста цілували єсмо: кожному, пізнаючи своє, – забирати. Тож нині, брате, якщо хочеш ти хреста додержати, – то дай нам бог пожити. Коли ж не хочеш додержати, то се ми побачимо» [9, с. 229].

Отже, у даній літописній статті мова йде про домовленість між князями про повернення майна (у першу чергу – коней і худоби), захопленого після переяславської битви 1149 р. Право власності можна було встановити лише за наявності на худобі й конях спеціальних знаків власності, які мали назву – «пятно». Це спеціальні тавра, які ставилися на крупах цих тварин. Оскільки мова йшла про кількатисячні табуни княжих коней і стада худоби, то такі «пятна» містили у якості основного елемента княжий знак – «двозуб» чи «тризуб». На думку дослідників, саме з таких знаків, які ще називають «тамга», й утворилися давньоруські геральдичні символи – «двозуби» та «тризуби», що називаються часто також «знаками Рюриковичів». Цим знакам присвячена величезна література, їх

дослідження активно продовжується на сучасному етапі, значний внесок у цю справу роблять і вітчизняні дослідники.

Значна кількість княжих знаків – «двозубів» та «тризубів» – виявлена на монетах, печатках, підвісках, прикрасах, металевих замках, цеглі-плінфі, глиняному посуді, різноманітних предметах побуту. Досить багато таких «знаків Рюриковичів» виявлено на денцях гончарних горщиків у вигляді клейм. Тільки у Переяславі під час розкопок та розвідок їх знайдено понад три десятки. Завдяки значній кількості таких знаків, виявлених на різноманітних матеріалах, дослідникам вдалося атрибутувати певну кількість із них. Наявність власних гербів у всіх давньоруських князів підтверджує думку про достатньо високий рівень розвитку геральдичної символіки Русі, у тому числі й на Переяславщині.

Повертаючись до гончарних клейм зі «знаками Рюриковичів», виявлених на Переяславщині, слід зазначити, що вони вже були предметом розгляду науковців. О.В. Колибенком було проаналізовано як пам'ятки сфрагістики гончарні клейма та їх фрагменти з розкопок та розвідок на Переяславщині, виявлені протягом 1986–1992 рр. [5]. Всього було зафіксовано 226 різноманітних клейм, з яких лише 30 не можна було використати у подальшій роботі, оскільки вони мали дуже погану збереженість чи були сильно фрагментовані. Інші 196 клейм були класифіковані автором за системою, застосованою відомим українським археологом М.П. Кучерою [8, с. 118–123].

О.В. Колибенко розподілив переяславські клейма на 10 груп, поклавши в основу класифікації принцип наявності на клеймі основного символу. Тобто кожна виділена група (від А до І) відрізнялася від інших груп наявністю певного основного знаку-символу. Для групи А це було «коло», таких клейм виявилось найбільше (152 екземпляри, 77,5 %). Сюди автором крім знаків у вигляді простого кола віднесені такі знаки, як «коло з крапкою усередині», «коло з діаметром», «подвійне коло», «концентричні кола», «коло з дугоподібними відрізками», «колесо», «ускладнені кола».

Група Б нараховує 17 клейм (8,7 %), що мають геральдичний характер і відносяться до так званих «знаків Рюриковичів». Це «двозуб», «подвійний двозуб», «двозуб у колі». Інший геральдичний знак – «тризуб» – лежить у основі 9 клейм (4,6 %). Клейма групи Г несуть на собі зображення «прямокутника» та «прямокутника у колі» (6 клейм, 3 %) [5, с. 44].

5 клейм (2,6 %) групи Д мають у своїй основі знаки типу «хрест» та «хрест у колі». Інші виділені автором 5 груп нараховують невелику кількість екземплярів, разом – 7 клейм (3,6 %). Група Е (2 клейма) включає до себе знаки типу «свастика» та «свастика у колі». До групи Є О.В. Колибенко відніс 2 клейма типу «тамга» й «тамга у колі». На його думку, клейма цієї групи нагадують зображення сарматських тамгоподібних знаків. Три останніх клейма віднесені автором до груп Ж, З, И й на них зображені такі знаки як «якір», «бойова сокира» та «трикутник» [5, с. 45].

О.В. Колибенко порівняв переяславські клейма з такими ж матеріалами з деяких інших давньоруських міст. Виявилось, що найбільш поширеними сюжетами на давньоруських гончарних клеймах є «коло» у різноманітних комбінаціях, «двозуб» та «тризуб», «свастика», «хрест» та «прямокутник». Всі інші зображення зустрічаються на клеймах значно рідше, й тому постійне збільшення нових різновидів клейм унаслідок археологічних досліджень не змінює загальної картини – переважна більшість давньоруських клейм належать до перших шести груп за класифікацією названого автора [5, с. 45].

На жаль, численні гончарні клейма, виявлені під час подальших археологічних досліджень у Переяславі-Хмельницькому протягом 1993–2014 рр., не були проаналізовані у подібному контексті. Найбільшу інформативність і, відповідно, найбільше зацікавлення викликають дві групи клейм з уже згаданими «знаками Рюриковичів», тобто клейма з геральдичними знаками. Як уже відзначалось, всього на Переяславщині їх було виявлено серед матеріалів 1986–1992 рр. 26 екземплярів (17 клейм з «двозубами» та 9 клейм з «тризубами»). Подібні клейма виявлені під час археологічних досліджень у різних

регіонах Русі, що дозволило виділити серед них знаки, аналогічні геральдичним знакам певних князів. Серед переяславських матеріалів таким, на думку О.В. Колибенка, є клеймо з розкопок на вул. Одинця, яке автор вважає близьким до знаку Всеволода Ярославича. Клеймо на фрагменті денця з ур. Луг відповідає знаку Андрія Юрійовича (Боголюбського). На окремих переяславських клеймах містяться знаки, схожі на зображення, яке окремі дослідники атрибуують як знак Юрія Долгорукого [5, с. 45–46].

Разом з тим, слід враховувати, що крім твердо атрибутованих геральдичних знаків існує значна кількість таких, які різними дослідниками трактуються по-різному. Крім того, хоч кількість нововиявлених геральдичних знаків на денцях гончарних горщиків та інших матеріалах постійно зростає, а кількість князів, що могли бути потенційними власниками тих знаків, є достатньо великою, все ж слід розуміти, що значну частину таких знаків атрибутовувати, можливо, не вдасться ніколи [5, с. 46]. Однак, намагатися максимально розширити список відомих княжих геральдичних знаків, використовуючи нові археологічні знахідки, максимально персоніфікувати виявлені археологами «двозуби», «тризуби» та інші геральдичні знаки – це важливе завдання дослідників, що займаються давньоруською історією Переяславщини.

Як відзначала дослідниця княжої верстви Переяслава О. Колибенко, «найдавніші геральдичні знаки, виявлені на території Переяслава та його околиць відносяться до межі X та XI ст. Вони зображені на шістьох срібниках Володимира Святославовича та одному срібнику Святополка Окаянного (з іменем ПЕТОР), які знаходились у складі великого монетного скарбу 1912 року в с. Дениси сучасного Переяслав-Хмельницького району. На думку дослідників скарб був схований у 20-х рр. XI ст. Монети Володимира Святославовича з цього скарбу мають на собі зображення тризуба класичної форми, монети Святополка – двозуба, лівий зубець якого виконаний у вигляді хреста» [4, с. 54].

Розглянуті вище геральдичні знаки були персональними княжими знаками. Аналіз окремих літописних згадок дає нам інформацію про власне переяславську земельну символіку давньоруської доби. Наприклад, під 1111 р. у літопису описано похід коаліції руських князів до Сіверського Дінця на половців. Ініціатором і найбільш активним учасником походу був переяславський князь Володимир Всеволодович (Мономах). Під час вирішального бою «... половці кинулись навтікача. І падали половці перед військом Володимировим, невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо зітнуті, на землю. ... Святополк же, і Володимир, і Давид [Святославич] ... запитали вони колодників, говорячи: «Як вас така сила і многеє множество не змогли противитися, а скоро ви побігли?» А ці відповідали, говорячи: «як ми можемо битися з вами? Адже інші їздили уверху над вами при оружжі ясному і страшному, які помагали вам?»

То хіба се є не ангели, послані богом помагати християнам?» [9, с. 167].

У літописній статті під 1125 р. розповідається про переслідування переяславським полком на чолі з князем Ярополком Володимировичем половців: «Князь Ярополк тим часом, укріпившись, пішов услід за ними з божою поміччю, не ждучи підмоги [ні] од брата [одного], ні од другого, – з [самими] тільки переяславцями він догнав їх біля Полкстіня. [Половці], побачивши, що їх мало, вернулися назад і рушили, приготувавшись до бою, насупроти. І тоді благовірного князя корінь і благовірний пагін Ярополк, призвавши [на поміч] ім'я боже і отця свого, з дружиною своєю дерзнув [на них]. І коли зітнулися оба полки, переможені були поганії силою чесного хреста і святим [архангелом] Михаїлом» [9, с. 182].

Отже, оскільки в обох літописних фрагментах мова йде саме про переяславський полк, а не про дружину князя, то ангел, який допомагав переяславцям у бою – це святий Архістратиг Михаїл, головнокомандуючий небесним військом. Його зображення знаходилось на прапорі переяславського (некняжого) полку, це була духовна емблема і фактично герб Переяславської землі. Собор святого Архістратиґа Михаїла з моменту своєї

побудови і аж до занепаду після захоплення Переяслава монголо-татарським військом був головним храмом князівства, центром Переяславської єпархії, при якій певний час велося власне літописання [10, с. 315–316].

Надзвичайно важливими сфрагістичними пам'ятками є так звані молівдовули – свинцеві вислі актові печатки. Значна кількість таких печаток, виявлених у різних регіонах Русі, дозволила атрибутувати багато з них на предмет приналежності певним князям, у тому числі й переяславським [13]. Знайдені на території Переяславщини печатки дають дуже цінну інформацію для дослідження багатьох аспектів політичного, економічного та духовного життя Переяславської землі [7, с. 217]. Найбільш повну характеристику свинцевих актових печаток давньоруської Переяславщини наведено у роботі В. Булгакової, яка є першою спробою зведення усіх відомих на 2008 рік актових печаток, виявлених на території Переяславщини [2]. Одразу зазначимо, що окрім власне печаток вона розглянула у цій роботі й таку цікаву і близьку до печаток категорію сфрагістичних пам'яток як свинцеві пломби. Пломби багатьох переяславських князів, таких як Всеволод-Андрій Ярославич, Володимир-Василій Всеволодович Мономах, Ярополк Володимирович, Вячеслав Володимирович, Ізяслав-Пантелеймон Мстиславич, Юрій Володимирович (Долгорукий), Гліб-Олександр Юрійович, Михалко Юрійович та деяких інших, розглянуті у монографії В.О. Анохіна [1]. Ще однією важливою категорією геральдичних та одночасно сфрагістичних пам'яток, виявлених на Переяславщині, є так звані геральдичні підвіски, вивчення яких поступово переходить на новий етап [6].

Отже, територія Переяславщини достатньо багата на сфрагістичні та геральдичні пам'ятки давньоруської доби. Сюди відносяться давньоруські свинцеві актові печатки, пломби, геральдичні підвіски, гончарні клейма. Завдяки археологічним дослідженням та випадковим знахідкам фонд таких надзвичайно інформативних пам'яток постійно поповнюється новими матеріалами, що дозволяє значно просунути вперед вивчення багатьох аспектів політичного, економічного та культурного життя давньоруської Переяславщини та й усієї Русі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин В.А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X–XIII вв.) / В.А. Анохин. – К.: ИД «Стилос», 2012. – 64 с. + 16 с. ил.
2. Булгакова В. Переяславль и Переяславльская земля в сфрагистических находках / В. Булгакова // Наукові записки з української історії: зб. наук. стат. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 258–267.
3. Гречило А. До питання про виникнення гербів українських міст XIV–XVII ст. / А. Гречило // Третя наукова геральдична конференція. – Львів, 1993. – С. 30–31.
4. Колибенко О. Геральдика Переяслава XI–XX ст. / Олена Колибенко // Наукові записки з української історії. – К.-Переяслав-Хмельницький: НВФ Світа, 1999. – Вип. 7. – С. 54–56.
5. Колибенко О.В. Гончарні клейма з Переяславля Руського / О.В. Колибенко // Родовід. – К., 1994. – № 7. – С. 44–46.
6. Колибенко О.В. Підвіска зі знаком Рюриковичів з Переяславщини та деякі роздуми з приводу інтерпретації геральдичних підвісок / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко, Д.А. Тетеря, О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії: зб. наук. стат. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 268–289.
7. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
8. Кучера М.П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска / М.П. Кучера // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 118–123.
9. Літопис Руський за Іпатським списком / авт. перекл., передм. та прим. Л.Є. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

10. Переяслав у віках / Авт.-упор. В. Коцур, О. Колибенко. – К.: Світ успіху, 2007. – 423 с.
11. Специальные исторические дисциплины: уч. пос. /В.А. Замлинский, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич и др. – К.: НМК ВО, 1992. – 324 с.
12. Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст. / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 2005. – 363 с.
13. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси / В.Л. Янин. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. – 326 с.

REFERENCES

1. Anokhin V.A. Svintsovyie plomby velikogo knyazhestva Kievskogo (X–XIII vv.) / V.A. Anokhin. – K.: ID «Stilos», 2012. – 64 s. 16 s. il.
2. Bulgakova V. Pereyaslavl i Pereyaslavlskaya zemlya v sfragisticheskikh nahodkakh / V. Bulgakova // Naukovi zapysky z ukrayinskoyi istoriyi: zb. nauk. stat. – Pereyaslav-Khmelnitsky, 2008. – Vyp. 20. – S. 258–267.
3. Grechylo A. Do pytannya pro vynyknennya gerbiv ukrayinskykh mist XIV–XVII st. / A. Grechylo // Tretya naukova geraldychna konferentsiya. – Lviv, 1993. – S. 30–31.
4. Kolybenko O. Geraldika Pereyaslava XI–XX st. / Olena Kolybenko // Naukovi zapysky z ukrayinskoyi istoriyi. – K.-Pereyaslav-Khmelnitsky: NVF Svita, 1999. – Vyp. 7. – S. 54–56.
5. Kolybenko O.V. Goncharni kleyma z Pereyaslavlya Ruskogo / O.V. Kolybenko // Rodovid. – K., 1994. – № 7. – S. 44–46.
6. Kolybenko O.V. Pidviska zi znakom Ryurykovychiv z Pereyaslavshchyny ta deyaki rozdumy z pryvodu interpretatsiyi geraldychnykh pidvisok / O.V. Kolybenko, O.V. Kolybenko, D.A. Teterya, O.V. Yurchenko // Naukovi zapysky z ukrayinskoyi istoriyi: zb. nauk. stat. – Pereyaslav-Khmelnitsky, 2008. – Vyp. 20. – S. 268–289.
7. Korinnij N.N. Pereyaslavskaya zemlya, X – pervaya polovina XIII veka / N.N. Korinnij. – K.: Naukova dumka, 1992. – 312 s.
8. Kuchera M.P. Goncharnye kleyma iz raskopok drevnego Plesneska / M.P. Kuchera // KSIA AN USSR. – 1960. – Vyp. 10. – S. 118–123.
9. Litopys Rusky za Ipatskym spyskom / avt. perekl., peredm. ta prim. L.E. Mahnovets. – K.: Dnipro, 1989. – 591 s.
10. Pereyaslav u vikah / Avt.-upor. V. Kotsur, O. Kolybenko. – K.: Svit uspihu, 2007. – 423 s.
11. Spetsialnyie istoricheskie distsipliny: uch. pos. /V.A. Zamlinskiy, M.F. Dmitriyenko, T.A. Balabushevich i dr. – K.: NMK VO, 1992. – 324 s.
12. Tolochko P.P. Davnyoruski litopysy i litopystsy X–XIII st. / P.P. Tolochko. – K.: Naukova dumka, 2005. – 363 s.
13. Yanin V.L. Aktovyie pechaty Drevney Rusi / V.L. Yanin. – M.: Nauka, 1970. – Т. 1. – 326 s.

Гончаренко А. Источники по геральдике и сфрагистике Переяславщины древнерусского времени.

В статье сделан краткий обзор основных категорий геральдических и сфрагистических источников древнерусского времени, обнаруженных на Переяславщине, или имеющих к ней прямое отношение. Летописи Киевской Руси содержат упоминания о геральдическом символе Переяславщины – изображении Архистратига Михаила на знамени переяславского полка. Это была духовная эмблема и фактически герб Переяславской земли. Значительное количество княжеских знаков – «двузубцев» и «трезубцев» – обнаружено на монетах, печатях, подвесках, украшениях, металлических замках, кирпичах-плинфе, глиняной посуде, разнообразных бытовых предметах. Количество таких знаков достаточно

велико. Достаточно много таких «знаков Рюриковичей» обнаружено на днищах гончарных горшков в виде клейм. Найденные на территории Переяславыны свинцовые печати дают очень ценную информацию для изучения многих аспектов политической, экономической и духовной жизни Переяславской земли.

Ключевые слова: геральдика, сфрагистика, Переяславль Русьский, летописи, гербы, печати, гончарные клейма.

Goncharenko O. Sources Heraldry and sphragistics of Pereyaslavl Old Rus' time.

The article provides an overview of the main categories of heraldic and Old Rus' sources sphragistics time detected on Pereyaslavl, or having direct relation to it. Annals of Kievan Rus' contain mention of heraldic symbols of Pereyaslav land – image of the Archangel Michael on the banner of Pereyaslav regiment. It was actually a spiritual emblem and coat of arms of Pereyaslav land. A significant number of princely characters “dvozubtsi” and “tridents” found on coins, seals, pendants, jewelry, metal locks, brick-plinths, pottery, various household items. Number of characters is large enough. Quite a lot of these “signs of Rurik” found on the bottoms of pottery pots in the form of stamps. Found on site Pereyaslav land lead seals provide very valuable information for the study of many aspects of the political, economic and spiritual life of Pereyaslav land.

Keywords: heraldry, sphragistics, Pereyaslavl of Rus', chronicles, armorial bearings, seals, pottery stamps.

Одержано 18.09.2014